

IVANA EBELOVÁ

KLÍČ K NOVOVĚKÉ PALEOGRAFII

SCHLÜSSEL ZUR PALÄOGRAPHIE DER NEUZEIT

KAROLINUM

einem Colosse des k. k. Ministeriums des Innern
am 14. September 1907 Z. 30.760,
von dem H. Hofrat in Prag.

In Folge der mit dem Decret vom
29. August 1907, Z. 258.872, vorgelegten Ein-
schränkung des k. k. Reichsanwaltschafts des
"Abtruggesellschaft für Anwesenheiten"
in Loschwitz vom 23. August
1907, nimmt das k. k. Ministerium des
Innern die auf Grund der Befehle
des vorerwähnten Generalgouverneurs
des Österreichischen Reichs vom 1. September 1903
erlassenen Einweisung des Reichsanwaltschafts
des Reichsanwaltschafts unter Aufsicht der
Einweisung des mit dem Decret f. v. f. o.
vom 6. Jänner 1899, Z. 43.095
in 1898, vorgelegten Einweisung des
Reichsanwaltschafts zum k. k. Reichsanwaltschaft
des Reichsanwaltschafts.

den unterworfenen Reichsanwaltschaften
sich im Reichsanwaltschafts zur Einweisung des
Einweisung zurück.

Klíč k novověké paleografii
Schlüssel zur Paläographie der Neuzeit

Ivana Ebelová

Recenzovali:

PhDr. Jaroslava Mendelová

PhDr. Bohdan Kaňák, Ph.D.

Německý překlad Anna Ohlidalová (1. vydání)
a Markéta Vysloužilová (dodatky k doplněnému vydání)

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Kamila Veselá
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Druhé, doplněné vydání, v Nakladatelství Karolinum první

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Ivana Ebelová, 2015

Tato kniha byla zpracována v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12, Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram Fontes. Prameny k českým dějinám.

Dieses Buch entstand im Rahmen des Programmes zur Entwicklung der Wissenschaftsbereiche an der Karlsuniversität, Nummer P12, Geschichte in interdisziplinärer Perspektive, Unterprogramm Fontes - Quellen zur tschechischen Geschichte.

ISBN 978-80-246-2507-2

ISBN 978-80-246-3254-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

INHALT

Předmluva ke 2. vydání	7
Vorwort zur 2. Ausgabe	9
<hr/>	
Úvod k 1. a 2. vydání	11
Einleitung zur 1. und 2. Ausgabe	17
<hr/>	
Výběrová bibliografie	25
Auswahlbibliographie	25
<hr/>	
Seznam ukázek	29
Beispielsverzeichnis	32
<hr/>	
České novogotické písmo – tabulky a ukázky	37
Die tschechische neugotische Schrift – Tabellen und Beispiele	37
<hr/>	
Německé novogotické písmo – tabulky a ukázky	119
Die deutsche neugotische Schrift – Tabellen und Beispiele	119
<hr/>	
Arabské číslice – tabulky	229
Arabische Zahlen – Tabellen	229
<hr/>	
Přehled zkratek (výběr)	239
Übersicht der Kürzungen (Auswahl)	239

PŘEDMLUVA KE 2. VYDÁNÍ

Je to již více než deset let, které uplynuly od prvního vydání *Klíče k novověké paleografii* nakladatelstvím ISV.¹ Mohlo by se zdát, že v době, kdy je stále více archivních pramenů digitalizováno a zpřístupňováno na webových stránkách (a totéž se týká i nejrůznějších výukových pomůcek), je opětovné knižní vydání pomůcky pro praktické osvojení si znalosti čtení v minulosti užívaných písem poněkud zpozdilé. Domnívám se, že opak je pravdou, a to nejen z toho důvodu, že v posledních letech neustále stoupá počet posluchačů humanitních oborů, především se však stabilně zvyšuje počet laických badatelů, zejména z řad zájemců o genealogii a regionální historii, ale i vzhledem k tomu, že i v dnešní době internetu, elektronických knih atd. má tradiční kniha (včetně tištěných učebních pomůcek) stále své pevné místo. Potřeba praktického zvládnutí paleografických textů dopadá na řadu badatelů o to více, čím větší množství písemných pramenů z domácích i zahraničních archivů je digitalizováno a postupně zpřístupňováno nejširší badatelské veřejnosti na internetu.

Předkládané druhé vydání *Klíče* doznalo oproti původnímu vydání několika změn. Kromě oprav některých drobností, které i přes pečlivé korektury zůstaly v prvním vydání nepovšimnuty, a nezbytného doplnění bibliografie, spočívá zásadní změna v rozšíření počtu publikovaných ukázek. Ten se oproti dvanácti jazykově českým ukázkám z let 1503–1755 a třinácti jazykově německým z let 1518–1906 zvýšil na celkových 40 ukázek zahrnujících období od roku 1503 do roku 1907 (20 + 20). Na základě praxe z výuky novověké paleografie se jako nezbytná ukázala potřeba připojení základního přehledu zkratk užívaných jak v českých, tak i v německých a latinských textech.

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedení a pracovníkům těch archivů, jejichž písemné prameny byly v textu využity. Jmenovitě pak náleží mé poděkování především doc. PhDr. Jaroslavu Kašparovi, CSc., s jehož laskavým souhlasem byly v textu využity jím poskytnuté podklady, dále Ivetě a Renému Bezvaldovým za technickou spolupráci, pracovníkům nakladatelství Karolinum, oběma pozorným lektorům PhDr. Jaroslavě Mendelové

---

1 První vydání publikace bylo vytvořeno s podporou grantu Univerzity Karlovy č. 290/98.

a PhDr. Bohdanu Kaňákovi, Ph.D., i oběma překladatelkám Mgr. Anně Ohlídalové a Mgr. Markétě Vysloužilové. Uživatelům předkládané příručky pak přeji mnoho trpělivosti a zdaru při překonávání úskalí četby raně novověkých a novověkých paleografických textů.

V Praze, říjen 2014

Ivana Ebelová

VORWORT ZUR 2. AUSGABE

Vor mehr als zehn Jahren ist im Verlag ISV die erste Ausgabe vom *Schlüssel zur Paläographie der Neuzeit* erschienen.² Man könnte meinen, dass es im Zeitalter der wachsenden Digitalisierung von Archivquellen und verschiedensten Lernhilfsmitteln und deren Zugänglichkeit auf Webseiten nicht ganz zeitgemäß sei, erneut ein gedrucktes Lernhilfsmittel zur praktischen Aneignung von Lesekenntnissen der in der Vergangenheit benutzten Schriftarten herauszugeben. Ich bin vom Gegenteil überzeugt, nicht nur weil in den letzten Jahren die Zahl der Studierenden von Geisteswissenschaften steigt, vor allem aber weil kontinuierlich die Zahl der Laienforscher wächst, die sich hauptsächlich mit Genealogie und Regionalgeschichte beschäftigen. Nicht zuletzt hat auch in der heutigen Zeit des Internets, der elektronischen Lesegeräte usw. das traditionelle Buch – samt gedruckten Lernhilfsmitteln – seine eigenständige Bedeutung. Die Notwendigkeit der praktischen Beherrschung von paläographischen Texten wird für viele Forscher umso dringender, je mehr Schriftquellen aus in- und ausländischen Archiven digitalisiert und im Internet der breiten Öffentlichkeit zugänglich gemacht werden.

In der vorliegenden zweiten Ausgabe vom *Schlüssel* sind im Vergleich zu der ursprünglichen Ausgabe einige Veränderungen vorzufinden. Neben der Verbesserung von einigen Kleinigkeiten, die auch trotz gründlicher Korrektur in der Erstausgabe unbemerkt geblieben sind, und der notwendigen Ergänzung der Bibliographie besteht die wesentlichste Veränderung in der größeren Anzahl der publizierten Beispiele. Von ursprünglich zwölf tschechischsprachigen Beispielen aus dem Zeitraum von 1503 bis 1755 und dreizehn deutschsprachigen Beispielen aus dem Zeitraum von 1518 bis 1906 ist die Gesamtzahl auf 40 Beispiele aus dem Zeitraum von 1503 bis 1907 gestiegen (20 + 20). Aufgrund den Unterrichtserfahrungen in Paläographie der Neuzeit erwies sich als erforderlich, ein Grundverzeichnis der in den tschechischen sowie deutschen und lateinischen Texten benutzten Abkürzungen beizufügen.

Zum Schluss möchte ich mich herzlichst bei Direktionen und Mitarbeitern derjenigen Archive bedanken, dessen Schriftquellen in diesem Text ge-

---

2 Die erste Ausgabe dieser Publikation wurde durch das Projekt der Karlsuniversität Nr. 290/98 finanziell unterstützt.

braucht worden sind. Namentlich bedanke ich mich vor allem bei Doz. PhDr. Jaroslav Kašpar, CSc., der freundlicherweise der Verwendung von seinen Unterlagen in diesem Text zustimmte. Weiter bedanke ich mich für die technische Zusammenarbeit bei Iveta und René Bezvald, bei den Mitarbeitern des Verlags Karolinum, bei den beiden aufmerksamen Lektoren PhDr. Jaroslava Mendelová und PhDr. Bohdan Kaňák, Ph.D. sowie bei den Übersetzerinnen Mgr. Anna Ohlidalová und Mgr. Markéta Vysloužilová. Ich wünsche den Nutzern dieses Handbuches viel Geduld und Erfolg bei dem herausfordernden Lesen der frühneuzeitlichen und neuzeitlichen paläographischen Texte!

Prag, Oktober 2014

Ivana Ebelová

ÚVOD K 1. A 2. VYDÁNÍ

Dokonalé praktické zvládnutí paleografie je základním a nezbytným předpokladem historikovy práce s písemnými prameny, ve vztahu k ostatním pomocněvědným disciplínám (řeceno s mírnou nadsázkou) je zároveň do určité míry jejich pomocnou vědou.

Nejen každoročně vzrůstající počet posluchačů historických oborů, ale i nebývalou měrou se zvyšující zájem laických badatelů především o regionální historii a rodopis (jak již bylo uvedeno v předmluvě), byly hlavními podněty ke zpracování *Klíče*.

Až do počátku osmdesátých let minulého století u nás nebyla k dispozici komplexnější příručka domácí provenience obsahující ukázky a přepis středověkých, raně novověkých i novověkých paleografických textů, která by sloužila praktickým potřebám výuky paleografie (středověké i novověké) posluchačů historických oborů. Ti tak byli odkázáni na poměrně omezený výběr prací obsahujících ukázky paleografických textů, co do úrovně (především z hlediska technického zpracování) však značně rozdílné kvality. Nedostatkem některých těchto obrazových publikací byla i absence paleografických přepisů daných ukázek, takže posluchači postrádali možnost bezprostřední kontroly správného čtení textu. To platilo (a platí dodnes) i pro ukázky z obsáhlé a z hlediska skladby reprezentativní paleografické sbírky³ katedry pomocných věd historických a archivního studia FF UK.

Nelehkého úkolu zaplnit danou mezeru se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let ujala dvojice autorů nad jiné povolaných – Zdeňka Hledíková a Jaroslav Kašpar – a společně připravili kvalitní příručku obsahující ukázky paleografických textů, zahrnující období od 11. do 19. století, včetně jejich exaktních přepisů, překladů a komentářů.⁴

---

3 Vytvoření stěžejního základu stále rozšiřované novověké části fotografické paleografické sbírky je především zásluha Františka Roubíka, který až do roku 1967 působil jako externí pedagog na katedře pomocných věd historických a věnoval se zde právě zejména novověké paleografii.

4 Zdeňka Hledíková – Jaroslav Kašpar, *Paleografická čítanka*, Praha 1982. Po téměř dvaceti letech uplynulých od prvního vydání, vyšla *Čítanka* v upravené a rozšířené podobě, a to především o ukázky z 19. století (Zdeňka Hledíková – Jaroslav Kašpar – Ivana Ebelová, *Paleografická čítanka*, Praha 2000, 2009, 2014). Užitečnou praktickou pomůckou pro nácvik čtení německé novogotické kurzívy představují *Paleografické texty* vydané ve dvou sešitech Bohdanem Kaňákem (1. sešit Olomouc 1994, 2. sešit Olomouc 1999, 2002), jejichž součástí jsou i srovnávací tabulky majuskulních a minuskulních kurentních tvarů z let 1775, 1835, 1884 a 1909 včetně zevrubného komentáře.

Předkládaná příručka, věnovaná období od šestnáctého století do počátku století dvacátého, nepředstavuje další čítanku v pravém slova smyslu, spíše se jedná o její určitý doplněk. Hlavním záměrem je představit v písemných pramenech alespoň některé z nejfrekventovanějších či často se vyskytujících tvarů jednotlivých písmen české a německé novogotické kurzívy, a alespoň rámcově tak ilustrovat variabilitu grafémů vycházející z individuálního písařského projevu pisatele.⁵

Praktické potřeby a zkušenosti s výukou novověké paleografie ukazují, že jednou z největších překážek aktivního osvojení si čtení raně novověkých a novověkých textů je vedle nedostatečných praktických zkušeností zejména právě výrazný individuální písařský projev jednotlivých pisatelů daného období. Znalost psaní, v období středověku především výsada omezeného okruhu privilegovaných vrstev obyvatelstva, si postupně, zejména v souvislosti s ekonomickými a kulturními změnami v novověku, osvojoval stále širší okruh obyvatel. Množství písemné produkce jednotlivých kancelářů, ať již panovníckých, církevních, vrchnostenských či městských, narůstalo v souvislosti s rozvojem byrokracie a s rozšiřováním znalosti psaní i mezi širšími vrstvami obyvatel téměř geometrickou řadou. To s sebou přirozeně přineslo i postupně vzrůstající variabilitu jednotlivých druhů písemností a rozšíření jejich škály z hlediska typologického. Zdálo by se tedy přirozené, že diferenciaci písma se bude odvíjet právě a především od typů jednotlivých písemností. Rozdíly mezi písmy užívanými pro jednotlivé písemnosti se však postupně stíraly, byť z hlediska kaligrafičnosti je přirozený rozdíl mezi psaním konceptu a čistopisu. K diferenciaci písma pak dochází podle podle jazyka písemností a jednotlivých územních celků. Zmíněná narůstající byrokratizace úřadování a s ní související požadavky kladené na písmo spočívaly především v jednoduchosti, aby si jednotlivé tvary písmen mohl snadno osvojit každý, dále v rychlosti a čitelnosti. Dalším aspektem, s nímž se v této době setkáváme, je souběžné užívání písma humanistického a novogotického. Zatímco jazykově latinské texty jsou psány písmem humanistickým, pro jazykově české a německé písemnosti je užíváno písmo novogotického.⁶ Na určitých odlišnostech se přirozeně

5 Určitá nejednotnost, respektive nesourodost písmen v rámci tabulek (především pokud se týká jejich velikosti, váhy) je dána výchozími prameny a snahou o maximální zachování autenticity. V disproportionálním početním zastoupení jednotlivých majuskulních i minuskulních písmen se do značné míry odráží frekvence jejich výskytu v pramenech a možná variabilita forem. Např. až do druhé poloviny 18. století chybí majuskulní -U-, které je nahrazováno písmenem -V-. Rovněž samostatné písmeno -J- se v textech užívá až od druhé poloviny 17. století. V rámci tabulek je tedy pro uvedená písmena užito následující formy: I/J; i/j; U/V. Zatímco písmeno -ch- je součástí české abecedy, a je tudíž zahrnuto do jednotlivých tabulek českého novogotického písma, v tabulkách německého novogotického písma uvedeno samostatně není, neboť není součástí německé abecedy.

6 Podrobně k vývoji písma v období novověku viz Jaroslav Kašpar, *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím*, Praha 1975, 1979, 1987.

podílelo i místo vzniku dané písemnosti a konkrétní kancelář, což souviselo do určité míry i se školením písaře.⁷ V této souvislosti však nelze pominout, že v novověku narůstala v širším měřítku i fluktuace úředníků včetně písařů. Vzhledem k ní (ale i s ohledem na způsob výuky psaní v novověku, vydávání učebnic psaní) docházelo k vzájemnému ovlivňování písemného projevu vnášením více či méně progresivních prvků (ale i opačně, byť v menším měřítku), takže mnohá specifika (z hlediska psaní) jednotlivých kancelářů se minimalizovala, až zcela zanikala. Je tedy zřejmé, že stále výraznější podíl na diferenciaci písma tak měla nakonec individualizace písařských rukou, to znamená pronikání osobitých prvků jednotlivých pisatelů do jejich písemného projevu.⁸

Z hlediska praktické realizace představuje předkládaná práce zásadní změnu v dosavadních přístupech k paleografickému materiálu, umožněnou díky stávající technice a možnostem počítačového zpracování. Východiskem byly písemnosti dokumentující vývoj písma v ústředních kancelářích, tzn. písemnosti uložené především v ústředních fondech Národního archivu v Praze, a dále prameny městské provenience, vyhotovené jak v kancelářích měst pražských (uložené v Archivu hlavního města Prahy), tak i v některých městských kancelářích mimopražských (uložené ve Státním okresním archivu v České Lípě, Státním okresním archivu v Jihlavě, Státním okresním archivu v Kutné Hoře, Státním okresním archivu v Lounech a Státním okresním archivu v Příbrami). Zde se jednalo v první řadě o městské knihy, u nichž, pokud je k dispozici ucelená delší chronologická řada (což všechny výše zmíněné archivy splňovaly), lze proměny tvarů jednotlivých písmen sledovat nejlépe a nejsystematičtěji. Zároveň lze u některých z nich sledovat určité změny písemného projevu jednoho písaře v delším časovém úseku. V omezenějším rozsahu bylo využito i aktového materiálu uloženého ve zmíněných archivech. Po provedeném výběru vhodných ukázek následovalo snímání zvolených výřezů digitální fotografickou cestou, nezbytná retuš jednotlivých znaků, počítačové zpracování a vytvoření finálních tabulek.

7 Zatímco ve středověku představovala centra písařských aktivit především klášterní skriptoria, ve světském prostředí pak zejména panovnícké kanceláře, s počátkem novověku, resp. již od sklonku středověku, však v souvislosti se vzrůstajícími nároky na úřadování tyto instituce již nestačí uspokojovat zvyšující se potřeby kladené na praktickou znalost písma. Výuka psaní se tak postupně přesouvá do škol všech stupňů, na stále větším významu však v této souvislosti nabývá zvláště nižší školství. Druhým faktorem, podílejícím se na šíření znalosti psaní, je vedle toho vynález a rozšíření knihtisku, jehož prostřednictvím mohly být v nesrovnatelně širším měřítku rozšiřovány vzorníky písma i celé učebnice. Základní přehled více než půl třetího sta německých učebnic z tohoto období podává Werner Doede, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800*, Hamburg 1961.

8 K psanému písmu a především výuce psaní v novověku viz Jaroslav Kašpar, *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím*, Praha 2¹⁹⁷⁹, s. 34–40, a kapitola Školní písmo v Čechách v letech 1774–1932, in: *Soubor statí o novověkém písmu*, Praha 1993, s. 139–175. Na uvedené práce (*Úvod* i *Soubor*) odkazují i v souvislosti s dalšími otázkami týkajícími se vývoje písma v novověku – humanistického i českého a německého novogotického písma.

Tím byla oproti dřívějšímu překreslování zachována skutečná autenticita jednotlivých grafémů. Zpracování veškerých podkladů se ukázalo z hlediska časového jako neobyčejně náročné. Ve skutečnosti bylo totiž zdokumentováno mnohem více znaků, avšak teprve po jejich zfotoграфování, počítačovém zpracování v rámci jednotlivých období (vyretušování) a vyhodnocení celého daného období byl získán přehled o výskytu jednotlivých znaků a poté mohl být proveden jejich definitivní výběr pro zpracování do konečných tabulek.⁹

Při zpracovávání příručky bylo abstrahováno od písma humanistického, jehož čtení nečiní zpravidla větší potíže. Pozornost byla věnována dvěma základním skupinám novogotického písma, užívaným na našem území až do schválení Všeobecného školního řádu 6. prosince 1774, s platností od roku 1775. V tomto roce byla ve Vídni vydána učebnice psaní *Anleitung zum Schönschreiben nach Regeln und Mustern oder Vorschriften zum Gebrauche der deutschen Schulen in den k. k. Staaten*. Za jejího autora je považován učitel na vídeňské normální škole Johann Schalte, v literatuře se však učebnice uvádí často pod jménem vídeňského mědirytce Bruneta¹⁰. Do tohoto data vedle sebe koexistovaly a více či méně se samostatně vyvíjely, ale také vzájemně ovlivňovaly dva typy písma – české a německé novogotické písmo, a to především ve své kurzívní podobě. Práce tak zahrnuje období od roku 1501 do roku 1900, resp. 1941, kdy bylo i na území Německa nařízeno zavedení humanistického písma.

Sledované období bylo rozděleno po padesátiletých časových intervalech, v jejichž rámci byly vybrány nejméně frekventované typy majuskulních a minuskulních písmen, a to do roku 1775 zvlášť pro české a zvlášť pro německé novogotické písmo. Reforma nižšího školství v roce 1774 představovala výrazný zásah do vývoje českého novogotického písma, resp. znamenala definitivní konec jeho samostatného vývoje. Jeho místo naopak v plném rozsahu zaujalo německé novogotické písmo. Následující období (v rámci tabulek až od roku 1801) je proto zachyceno pouze v jedné řadě – německého novogotického písma, ačkoli vliv německého novogotického písma na písmo české

9 Autorka si je plně vědoma, že předkládaná příručka nepostihuje (a ani nemůže postihnout) úplnou škálu znaků vyskytujících se v písemných pramenech ve sledovaném období. Ideální by samozřejmě bylo provedení systematického paleografického výzkumu písařských rukou především jednotlivých městských kanceláří na základě městských knih v rámci přesně stanovených časových úseků v jednotlivých archívech v Čechách i na Moravě, jehož výsledky by poskytly nejen ucelený přehled o vývoji písma v městských kancelářích v příslušném období, ale současně by vytvořily dostatečnou základnu pro srovnání s vývojem písma i v jiných prostředích. Inspirativním příkladem, byť pro období starší (tj. pozdního středověku), mohou být jednotlivé svazky katalogu pozdně středověkých písem zpracované Hanou Pátkovou (viz Výběrová bibliografie). Vzhledem k nárůstu písemné produkce v jednotlivých městských kancelářích a s tím bezprostředně související i rozšiřující se personální zastoupení jednotlivých úředníků se jeví tato představa jako prakticky jen velmi obtížně realizovatelná či spíše zcela nereálná. Právě tento fakt byl hlavním důvodem volby písemných podkladů použitých při sestavování příručky formou výběru (viz výše).

10 Viz např. i již citovaný přehled německých učebnic Wernera Doedeho.

je data podstatně staršího a zvláště z tabulek tomuto období bezprostředně chronologicky předcházejících je obzvláště výrazný. Rovněž tabulky arabských číslic jsou pro celé sledované období oběma řadám společné.

Celkem bylo vytvořeno 45 tabulek včetně tabulkových přehledů tvarů jednotlivých grafémů vycházejících z písarských příruček, resp. učebnic psaní. Úvodem oddílu věnovaného českému novogotickému písmu je tak zařazena tabulka minuskul polokurzívního písma vycházející z učebnice psaní z počátku 15. století, tzv. pražského traktátu o notule.¹¹ Důvodem zařazení této tabulky byla skutečnost, že zde uvedené modelové tvary se bez zásadních změn užívaly až do počátku novověku. Vlastním tabulkám s přehledem některých variant písmen německého novogotického písma předcházejí tabulkové přehledy písma sestavené na základě učebnic jazykově německých – Johanna Neudörffera staršího z první poloviny 16. století,¹² učebnice psaní Christofa Lindenspergera z počátku 16. století¹³ a dále učebnice psaní z roku 1775, *Anleitung zum Schönschreiben* (viz výše). Z počátku 19. století jsou pro ilustraci připojeny dva příklady učebnic – *Die Schreibkunst oder Anweisung deutsche, lateinische, französische und englische Handschriften richtig schreiben zu lernen* od würzburškého písaře Josepha Antona Hesseho z roku 1805 a *Krasopisné předlohy v běžném, lámaném, stojatém, latinském a staročeském písmu* sestavené pražským kaligrafem Janem Jakubem Küsselem a vydané roku 1823 Václavem Hankou. S ohledem na přehlednost jsou nejprve řazeny po jednotlivých obdobích tabulky pro české novogotické písmo, a to dle následujícího schématu – tvary majuskulní, minuskulní, poté následují ukázky písemného projevu z daného období doplněné paleografickým přepisem a stručným komentářem. Stejným způsobem je strukturována i část věnovaná německému novogotickému písmu, u reprodukováných ukázek je kromě jejich přepisu a komentáře připojen stručný český regist. Závěrem jsou zařazeny tabulky s arabskými číslicemi společné oběma řadám – české i německé a výběrový přehled základních zkratk vyskytujících se v českých, německých i latinských textech. V paleografickém přepisování jednotlivých doprovodných ukázek jsou zkratky rozváděny v hranatých závorkách, lomené závorky jsou vyhrazeny pro text v předloze škrtnutý, pro text psaný písařem v závorce i v předloze bylo užito závorek kulatých.

-
- 11 Jaroslav Kašpar, *Pražský traktát o notule*. Knihkoupce a Univerzita Karlova. K 500. výročí knihtisku v českých zemích, Praha 1972, s. 19–65.
  - 12 Podkladem pro sestavení tabulky byla práce Wernera Doedeho, *Johann Neudörffer d. Ä., der grosse Schreibmeister der deutschen Renaissance*, Leipzig 1956, obsahující 48 faksimilových tabulí z rozličných Neudörfferových příruček vydaných v první polovině 16. století.
  - 13 Jaroslav Kašpar, *Učebnice psaní Christofa Lindenspergera z počátku šestnáctého století*, AUC – Philologica et Historica 1, 1975, s. 105–116. Učebnice je uložena v SOKA Olomouc, Formulář smíšený 1509–1514, rkp. C. 151, fol. 1–18; Bohdan Kaňák, *Paleografická edice opisu učebnice psaní pocházející z počátku 16. století z Olomouce (Opis takzvané učebnice psaní Christofa Lindenspergera)*, Olomouc 2008.

EINLEITUNG ZUR 1. UND 2. AUSGABE

Die perfekte Beherrschung der praktischen Paläographie ist eine wichtige und nahezu unverzichtbare Voraussetzung für die Arbeit des Historikers mit schriftlichen Quellen; im Hinblick auf die übrigen hilfswissenschaftlichen Disziplinen handelt es sich – leicht zugespitzt gesagt – gewissermaßen um deren Hilfswissenschaft.

Nicht nur die von Jahr zu Jahr zunehmende Zahl von Studierenden historischer Fächer, sondern auch das enorm steigende Interesse der breiten Öffentlichkeit an Heimat- und Familienforschung (wie schon im Vorwort erwähnt) haben mich dazu veranlasst, diesen *Schlüssel* zu erstellen.

Bis zum Anfang der achtziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts stand in unserem Land kein umfangreicheres Lehrbuch einheimischer Provenienz zur Verfügung, das Beispiele und Transkriptionen mittelalterlicher, frühneuzeitlicher und neuzeitlicher paläographischer Texte enthalten und den praktischen Unterrichtsbedürfnissen von Studierenden historischer Fächer in (mittelalterlicher sowie neuzeitlicher) Paläographie entsprochen hätte. Interessenten waren auf die wenigen Arbeiten angewiesen, die Beispiele paläographischer Texte enthielten; das Niveau dieser Schriften war allerdings (vor allem im Hinblick auf technische Bearbeitung) sehr unterschiedlich. Bei einigen diesen Bildpublikationen fehlte auch eine paläographische Transkription der dargestellten Beispiele, so dass die Richtigkeit des Lesens nicht sofort eigenständig überprüft werden konnte. Dies galt (und gilt bis heute) auch für die Beispiele aus der umfangreichen und in ihrer Zusammensetzung repräsentativen paläographischen Sammlung¹⁴ des Lehrstuhls für Historische Hilfswissenschaften und Archivwesen der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag.

Die schwierige Aufgabe, diese Lücke zu schließen, übernahm am Anfang der achtziger Jahre ein überaus kompetentes Autorenpaar – Zdeňka Hledíková und Jaroslav Kašpar. Gemeinsam bereiteten sie ein hervorragendes Lehrbuch vor, das Beispiele von paläographischen Texten aus dem Zeitraum

---

14 Die Basis für den fortwährend vervollständigten neuzeitlichen Teil der fotografischen paläographischen Sammlung schuf vor allem František Roubík, der bis 1967 als externe Lehrkraft am Lehrstuhl für Historische Hilfswissenschaften wirkte und sich hier in erster Linie mit Paläographie der Neuzeit beschäftigte.

vom 11. bis zum 19. Jahrhundert einschließlich exakter Transkriptionen, Übersetzungen und Kommentare enthielt.¹⁵

Dieses Handbuch, das die Zeit zwischen dem 16. und dem frühen 20. Jahrhundert erfasst, ist in dem Sinne kein weiteres Lesebuch, sondern eher dessen Ergänzung. Die Absicht dieses Werkes besteht darin, anhand schriftlicher Quellen zumindest einige von den häufig verwendeten Formen der einzelnen Buchstaben der tschechischen und deutschen neugotischen Kursivschrift vorzustellen und somit die Variabilität von Graphemen zu illustrieren, die sich aus dem individuellen Stil des jeweiligen Schreibers ergibt.¹⁶

Die bei der Unterrichtung der Paläographie der Neuzeit zu Tage getretenen Bedürfnisse und Erfahrungen haben gezeigt, dass eine der größten Hürden für die aktive Aneignung von Lesefähigkeiten in Bezug auf frühneuzeitliche und neuzeitliche Texte – abgesehen von mangelnder praktischer Erfahrung – gerade in der starken Individualisierung von der Schrift der damaligen Zeit liegt. Die Schreibkenntnisse, die im Mittelalter im Wesentlichen ein Vorrecht der wenigen privilegierten Bevölkerungsgruppen gewesen waren, besaß allmählich – vor allem im Zusammenhang mit den wirtschaftlichen und kulturellen Veränderungen in der Neuzeit – ein immer größer werdender Teil der Bevölkerung. Die schriftliche Produktion der landesherrlichen, kirchlichen, obrigkeitlichen oder städtischen Kanzleien wuchs gewaltig mit der Entwicklung der Bürokratie und der Verbreitung von Schreibkenntnissen in breitere Bevölkerungsschichten. Dies brachte natürlich auch eine allmählich zunehmende Variabilität bei den einzelnen Arten von Schriftgut mit sich, deren Spannbreite in typologischer Hinsicht erweitert wurde. Es wäre daher

15 Zdeňka Hledíková – Jaroslav Kašpar, *Paleografická čítanka [Paläographisches Lesebuch]*, Praha 1982. Fast zwanzig Jahre nach der ersten Ausgabe erschien das Lesebuch in einer bearbeiteten und vor allem um Beispiele aus dem 19. Jahrhundert erweiterten Fassung (Zdeňka Hledíková – Jaroslav Kašpar – Ivana Ebelová, *Paleografická čítanka*, Praha 2000, 2009, 2014). Ein nützliches Hilfsmittel für das Lesen der deutschen neugotischen Kursive ist das Werk *Paleografické texty [Paläographische Texte]*, das Bohdan Kaňák in zwei Heften (1. Heft Olomouc 1994, 2002; 2. Heft Olomouc 1999) herausgegeben hat und dessen Bestandteile vergleichende Tabellen von Majuskel- und Minuskelkurrentformen von 1775, 1835, 1884 und 1909 einschließlich eines ausführlichen Kommentars sind.

16 Eine leichte Uneinheitlichkeit bzw. Heterogenität der Buchstaben in den Tabellen (vor allem im Hinblick auf deren Größe und Volumen) basiert auf Ausgangsquellen sowie auf dem Bestreben nach einer möglichst größten Authentizität. Majuskeln und Minuskeln sind disproportional vertreten, was die Frequenz ihres Auftretens in den Quellen und die Variabilität ihrer Formen widerspiegelt. Somit fehlt zum Beispiel bis zur zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts das Majuskel-U-, an dessen Stelle der Buchstabe -V- verwendet wurde. Auch der selbstständige Buchstabe -J- tritt erst seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auf, deshalb werden in den Tabellen für diese Buchstaben folgende Formen verwendet: I/J; i/j; U/V. Da der Buchstabe -ch- ein Bestandteil des tschechischen Alphabets ist, wurde er in die jeweiligen Tabellen der tschechischen neugotischen Schrift eingeordnet; in den Tabellen der deutschen neugotischen Schrift ist er nicht selbstständig aufgeführt, da er kein Bestandteil des deutschen Alphabetes ist.

nur natürlich, wenn die Differenzierung der Schrift ihren Ausgang gerade bei den Schriftgattungen genommen hätte. Aber die Unterschiede unter den für das jeweilige Schriftgut verwendeten Schriften verschwammen langsam, obwohl es kalligraphisch betrachtet immer einen Unterschied zwischen einem Konzept und einer Reinschrift gibt. Hauptursache hierfür war die bereits erwähnte zunehmende Bürokratisierung der Amtsführung und die damit zusammenhängenden Anforderungen an die Schrift – also vor allem an ihre Einfachheit, damit jeder sich die Buchstabenformen leicht aneignen konnte, aber auch an ihre Schnelligkeit und Lesbarkeit. Die Differenzierung der Schrift war also von der Sprache des Schriftguts und vom Landesgebiet abhängig. Ein weiteres Merkmal dieser Zeit war die parallele Benutzung der humanistischen und neugotischen Schrift. Während lateinische Texte in humanistischer Schrift erfasst wurden, waren Dokumente in der tschechischen oder deutschen Sprache in neugotischer Schrift geschrieben.¹⁷ Zu manchen Unterschieden haben auch der Entstehungsort des jeweiligen Schriftstückes sowie eine konkrete Kanzlei beigetragen, wobei dies gewissermaßen auch mit der Bildung jedes einzelnen Schreibers zusammenhing.¹⁸

Man sollte in diesem Zusammenhang allerdings nicht vergessen, dass in der Neuzeit die Fluktuation der Beamten einschließlich der Schreiber erheblich zunahm. Dank dieser Fluktuation und dank der Art und Weise, wie das Schreiben in der Neuzeit (samt der Herausgabe von Lehrbüchern) unterrichtet wurde, kam es zu der gegenseitigen Beeinflussung des Schreibstils durch mehr oder weniger progressive Elemente, so dass viele Spezifika der einzelnen Kanzleien minimalisiert wurden und dann ganz verschwanden. Es ist also offensichtlich, dass letztlich die Individualisierung der Schreiberhand – das heißt das Eindringen individueller Elemente der einzelnen Schreiber in ihren Schreibstil – einen immer größeren Einfluss an die Differenzierung der Schrift hatte.¹⁹

---

17 Ausführlich zur Entwicklung der Schrift in der Neuzeit siehe Jaroslav Kašpar, *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím* [Einführung in die neuzeitliche lateinische Paläographie mit besonderem Schwerpunkt auf die böhmischen Länder], Praha 1975, ²1979, ³1987.

18 Während im Mittelalter vor allem Skriptorien der Klöster und im weltlichen Bereich Kanzleien der Herrscher die Zentren des Schreibens waren, konnten diese Institutionen seit der Wende zur Neuzeit den mit den zunehmenden Ansprüchen an die Amtsführung gestiegenen Bedürfnissen hinsichtlich der Schriftkenntnis nicht mehr genügen. Der Schreibunterricht wechselte daher allmählich in Schulen aller Stufen, wobei aber vor allem das niedere Schulwesen an Bedeutung gewann. Ein anderer an der Verbreitung der Schreibfähigkeit beteiligter Faktor war die Erfindung und Verbreitung des Buchdrucks, durch den in unvergleichbar größerem Maß Schriftmuster und ganze Lehrbücher publiziert und rezipiert werden konnten. Einen grundlegenden Überblick über mehr als 350 deutsche Lehrbücher liefert Werner Doede, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudörffer bis 1800*, Hamburg 1961.

19 Zur Schreibschrift und vor allem zum Schreibunterricht in der Neuzeit vgl. Jaroslav Kašpar, *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím* [Einführung in die neu-

Was die praktische Umsetzung anbelangt, verkörpert diese Arbeit einen grundlegenden Wandel gegenüber dem bisherigen Umgang mit paläographischen Materialien, da die neuen Möglichkeiten der Computertechnik genutzt werden. Bei der Bearbeitung ist von solchen Schriftstücken ausgegangen worden, die die Entwicklung der Schrift in den zentralen Kanzleien dokumentieren (sich also vor allem in den einschlägigen Beständen des Nationalarchivs Prag befinden); weiter wurden Quellen städtischer Provenienz verwendet, die aus den Kanzleien der Prager Städte (heute Bestände des Archivs der Hauptstadt Prag) sowie aus anderen städtischen Kanzleien (Bestände der Staatlichen Bezirksarchiven Böhmisches Leipa – Česká Lípa, Iglau – Jihlava, Kuttenberg – Kutná Hora, Laun – Louny und Pribram – Příbram) stammen. Es handelt sich hier in erster Linie um Stadtbücher, die in längeren chronologischen Reihen in der oben genannten Archiven zur Verfügung stehen und bei denen man die Veränderungen der einzelnen Buchstabenformen besonders gut und systematisch verfolgen kann. Im begrenzten Umfang wurde auch Aktenmaterial aus den erwähnten Archiven verwendet. Nach Auswahl geeigneter Beispiele wurden die ausgesuchten Ausschnitte digital fotografiert, die einzelnen Zeichen retuschiert, am Computer bearbeitet und zu den abschließenden Tabellen zusammengestellt. Damit konnte im Vergleich zu den früheren Abzeichnungen die Authentizität der einzelnen Grapheme gewahrt werden. Die Bearbeitung aller Unterlagen erwies sich als äußerst zeitaufwendig. In Wirklichkeit wurden nämlich wesentlich mehr Zeichen dokumentiert, aber erst nachdem man sie fotografiert, am Computer im Rahmen des jeweiligen Zeitabschnitts bearbeitet (retuschiert) und dann komplett ausgewertet hatte, konnte ein Überblick über das Auftreten von einzelnen Zeichen gewonnen werden. Und erst auf dieser Grundlage war eine definitive Auswahl repräsentativer Zeichen für die abschließende Tabelle möglich.²⁰

---

zeitliche lateinische Paläographie mit besonderem Schwerpunkt auf die böhmischen Länder], Praha² 1979, Seiten 34–40 und das Kapitel Školní písmo v Čechách v letech 1774–1932 [Schulschrift in Böhmen 1774–1932], in: *Soubor statí o novověkém písmu [Aufsätze zur neuzeitlichen Schrift]*, Praha 1993, S. 139–175. Auf diese Arbeiten (abgekürzt als *Úvod* und *Soubor*) verweise ich auch im Zusammenhang mit anderen Fragen, die die Entwicklung der Schrift in der Neuzeit betreffen, und zwar sowohl im Hinblick auf die humanistische als auch auf die tschechische und die deutsche neugotische Schrift.

- 20 Die Autorin ist sich natürlich dessen bewusst, dass dieses Handbuch nicht die ganze Spannbreite von Zeichen erfasst (und es auch nicht kann), die in den Quellenbeständen der tschechischen Archive für den untersuchten Zeitraum vorzufinden sind. Idealerweise gäbe es natürlich für genau festgelegte Zeitabschnitte eine systematische paläographische Erforschung der Schreiberhand vor allem in den städtischen Kanzleien anhand der Stadtbücher, die sich in den böhmischen und mährischen Archiven befinden. Solche Ergebnisse würden nicht nur einen umfassenden Überblick über die Entwicklung der Schrift in den städtischen Kanzleien der gegebenen Zeit bringen, sondern würden zugleich auch eine ausreichende Grundlage für den Vergleich mit der Schriftentwicklung in anderen Milieus zur Verfügung stellen. Ein besonders inspiratives Beispiel, wenn auch für einen früheren Zeitraum – das Spätmittelalter, sind die einzelnen Bände des Katalogs spätmittelalterlicher Schriften von Hana Pátková (siehe Auswahlbibliogra-

Bei der Zusammenstellung dieses Handbuches wurde die humanistische Schrift unberücksichtigt gelassen, da deren Lesbarkeit in der Regel keine größeren Schwierigkeiten bereitet. Es wurde vielmehr auf zwei wichtige Gruppen der neugotischen Schrift fokussiert, die in den böhmischen Ländern bis zur Verabschiedung von der Allgemeinen Schulordnung vom 6. Dezember 1774, rechtskräftig seit 1775, verwendet wurden. In diesem Jahr erschien in Wien das Schreiblehrbuch *Anleitung zum Schönschreiben nach Regeln und Mustern oder Vorschriften zum Gebrauche der deutschen Schulen in den k. k. Staaten*. Als Autor gilt der Wiener Normalschullehrer Johann Schalte, in der Literatur wird das Lehrbuch aber häufig unter dem Namen des Wiener Kupferstechers Brunet angeführt²¹. Bis zu diesem Zeitpunkt existierten zwei Schrifttypen nebeneinander, die sich mehr oder weniger selbstständig entwickelten, aber auch gegenseitig beeinflussten – die tschechische und die deutsche neugotische Schrift, beide vor allem in ihrer kursiven Version. Das Handbuch erfasst somit den Zeitraum zwischen den Jahren 1501 und 1900, bzw. 1941 – in diesem Jahr wurde in Deutschland die Einführung der humanistischen Schrift angeordnet.

Der analysierte Zeitraum wurde in Zeitspannen von je fünfzig Jahren unterteilt; in diesen Zeitspannen wurde dann das Auftreten der geläufigsten Typen von Majuskel- und Minuskelbuchstaben (bis 1775 in tschechische und deutsche neugotische Schrift geteilt) untersucht. Die Reform des niederen Schulwesens 1774 bedeutete einen erheblichen Eingriff in die Entwicklung der tschechischen neugotischen Schrift, man kann sogar vom definitiven Ende ihrer selbstständigen Entwicklung sprechen. Ihre Stellung nahm im vollen Umfang die deutsche neugotische Schrift ein. Der anschließende Zeitabschnitt (der im Tabellenteil allerdings erst mit dem Jahr 1801 beginnt) ist daher nur durch eine neugotische Schrift (und zwar die deutsche) vertreten, obwohl der Einfluss der deutschen neugotischen Schrift auf die tschechische Schrift wesentlich weiter in die Vergangenheit geht, was besonders aus den diesem Zeitabschnitt chronologisch unmittelbar vorausgehenden Tabellen deutlich wird. Auch die Tabellen mit den arabischen Zahlen beziehen sich für den gesamten untersuchten Zeitraum auf beide Schriften.

Es wurden insgesamt 45 Tabellen erstellt, einschließlich der von Schreibmeisterbüchern bzw. Lehrbüchern der Schreibkunst ausgehenden Überblickstabellen mit den Formen der einzelnen Grapheme. Am Anfang

---

phie). Angesichts des Zuwachses der schriftlichen Produktion in den einzelnen Stadtkanzleien und der damit verbundenen sowie steigenden Personalvertretung von Beamten scheint diese Idee nicht unrealistisch zu sein, praktisch wäre sie allerdings nur schwierig zu verwirklichen. Und das ist der Grund, warum eine Auswahl der schriftlichen Unterlagen für dieses Handbuch stattfand (siehe oben).

21 Vgl. beispielsweise den bereits zitierten Überblick deutscher Schreibmeisterbücher von Werner Doede.

des der tschechischen neugotischen Schrift gewidmeten Abschnitts ist eine Tabelle mit den Minuskeln in Halbkursive zu finden, die von einem Schreiblehrbuch aus dem frühen 15. Jahrhundert (*Prager Traktat über das Formular*)²² ausgeht. Diese Tabelle wurde in das Handbuch einbezogen, weil die hier angeführten Modellformen ohne größere Veränderungen bis zum Beginn der Neuzeit verwendet wurden. Vor den eigentlichen Tabellen mit der Übersicht einiger Buchstabenvarianten der deutschen neugotischen Schrift befinden sich Übersichtstabellen zu der auf der Basis von deutschsprachigen Lehrbüchern erstellten Schrift. Es wurden folgende Bücher benutzt: das Schreibmeisterbuch von Johann Neudörffer d. Ä. aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts,²³ das Schreibmeisterbuch von Christof Lindensperger vom Beginn des 16. Jahrhunderts²⁴ sowie die im Jahre 1775 verfasste *Anleitung zum Schönschreiben* (siehe oben). Aus dem frühen 19. Jahrhundert werden zur Illustration zwei Lehrbuchbeispiele beigegeführt: *Die Schreibkunst oder Anweisung deutsche, lateinische, französische und englische Handschriften richtig schreiben zu lernen* des Würzburger Schreibers Joseph Anton Hesse vom Jahre 1805 und das von dem Prager Kalligraphen Jan Jakub Küssel zusammengestellte und 1823 von Václav Hanka herausgegebene Werk *Krasopisné předlohy v běžném, lámaném, stojatém, latinském a staročeském písmu* [Kalligraphische Vorlagen in Normalschrift, Bruchschrift, Steilschrift, lateinischer und alttschechischer Schrift]. Wegen der Anschaulichkeit werden zuerst chronologisch Tabellen zu der tschechischen neugotischen Schrift nach folgendem Schema angeführt: Majuskelformen, Minuskelformen, Beispiele für Schreibstil des jeweiligen Zeitabschnittes mit paläographischer Transkription und kurzem Kommentar. Auf die gleiche Art und Weise ist auch der Textabschnitt zu der deutschen neugotischen Schrift gegliedert. Den Beispielen wird allerdings neben Transkription und Kommentar auch noch eine kurze tschechische Zusammenfassung des Inhalts beigegefügt. Am Ende dieses Buches befinden sich Tabellen mit arabischen Zahlen, die sowohl für die

22 Jaroslav Kašpar, *Pražský traktát o notule. Knihtisk a Univerzita Karlova. K 500. výročí knihtisku v českých zemích* [Prager Traktat über das Formular. Buchdruck und Karlsuniversität. Zum 500. Jubiläum des Buchdrucks in den böhmischen Ländern], Praha 1972, S. 19–65.

23 Als Grundlage für die Zusammenstellung der Tabelle diente die Arbeit von Werner Doede, *Johann Neudörffer d. Ä., der große Schreibmeister der deutschen Renaissance*, Leipzig 1956, die 48 Faksimiletabelle aus verschiedenen, in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts herausgegebenen Schreiblehrbüchern von Johann Neudörffer enthält.

24 Jaroslav Kašpar, *Učebnice psaní Christofa Lindenspergera z počátku šestnáctého století* [Das Schreibmeisterbuch des Christof Lindensperger vom Anfang des 16. Jahrhunderts], AUC – Philosophica et Historica 1, 1975, S. 105–116. Das Lehrbuch befindet sich im Staatlichen Bezirksarchiv Olomouc, gemischtes Formular, Handschrift C. 151, Folio 1–18; Bohdan Kaňák, *Paleografická edice opisu učebnice psaní pocházející z počátku 16. století z Olomouce* (Opis takzvané učebnice psaní Christofa Lindenspergera) [Paläographische Edition der Abschrift des Schreibmeisterbuches aus Olmütz vom Anfang des 16. Jahrhunderts. (Die Abschrift des sogenannten Schreibmeisterbuches von Christof Lindensperger)], Olomouc 2008.

tschechische als auch für die deutsche Schrift gelten, und ein allgemeines Verzeichnis der in den tschechischen, deutschen und lateinischen Texten vorgekommenen Abkürzungen. In der paläographischen Transkription der einzelnen Beispiele werden Abkürzungen in eckigen Klammern ausgeführt. Schrägstriche weisen auf Textstellen hin, die in der Vorlage durchgestrichen worden sind. Solche Abschnitte, die der Schreiber bereits in der Vorlage in Klammern setzte, sind durch runde Klammern gekennzeichnet.

